

Dr hab. Anna Krzyżanowska, prof. nadzw.

UMCS Lublin

e-mail: ae.krzyzanowska@umcs.pl

Zjawisko zmienności w opisie związków frazeologicznych (na przykładzie badań francuskojęzycznych)

We współczesnej lingwistyce francuskiej analizy skupione na opisie funkcjonowania związków frazeologicznych w różnych gatunkach tekstu (typach dyskursu), poparte popularnymi badaniami korpusowymi, zmuszają do zweryfikowania i zdefiniowania na nowo statusu pojęcia związku frazeologicznego, a także do poszerzenia w znaczący sposób pola obserwacji frazeologii. Dyscyplina ta, tradycyjnie zajmująca się opisem skodyfikowanych wyrażen i zwrotów, których znaczenie nie daje się wyprowadzić ze znaczeń elementów składowych, obejmuje dzisiaj swym zakresem konstrukcje o różnym stopniu utrwalenia, takie jak: idiomy, kolokacje, zestawienia, a także odtwarzane („gotowe”) bloki wyrazowe, sekwencje dyskursywne, formuły konwersacyjne, paremie, a nawet utrwalone schematy składniowe¹.

Badania, o których mowa wyżej, pozwalają również zaobserwować, że rozpatrywane w dyskursie idiomy są jednostkami strukturalnie i semantycznie niestabilnymi, ponieważ w zależności od typu dyskursu od powyżej 50% do ponad 90% użyć frazeologizmów stanowią ich strukturalne bądź semantyczne transformacje². Okazuje się zatem, że stabilność (stałość) struktury formalnej i semantycznej tego typu połączeń ma charakter względny. Świadczy o tym również fakt, że w syste-

¹ Por. D. Legallois, A. Tutin, *Vers une extension du domaine de la phraséologie : présentation*, « Langages », 2013, n° 198, s. 3–25; « Revue de linguistique et de didactique des langues », 2016, n° 53: *Phraséologie et genres de discours. Patrons, motifs, routines*, red. F. Sitri, A. Tutin.

² Por. W. Chlebda, *W stronę frazeologii pragmatycznej*, „Poradnik Językowy” 1997, z. 2, s. 1–10; S. Mejri, *Figement absolu ou relatif : la notion de degré de figement*, « Linx », 2005, n° 53, s. 183–196; P. Mogorrón Huerta, *Les expressions figées le sont-elles vraiment ?*, [w:] *Le figement linguistique : la parole entravée*, red. J.-C. Anscombre, S. Mejri, Paris 2011, s. 217–234.

mowym opisie frazeologizmów uwzględnia się grupę związków z komponentami zamiennymi lub fakultatywnymi. Współistnienie wariantów frazeologicznych powoduje z kolei trudności w ustaleniu formy kanonicznej związku.

W niniejszym artykule przedmiotem naszego zainteresowania będzie kwestia zmienności utrwalonych struktur językowych ujmowana zarówno z perspektywy systemowego opisu związków frazeologicznych, jak i z perspektywy pragmatycznej, tj. ich użycia i funkcjonowania w dyskursie. Zmienność ta przejawia się poprzez zjawisko wariantywności lub jest efektem świadomego naruszenia przez nadawcę ustalonej struktury formalnej i semantycznej związku. Zastosowane modyfikacje mogą prowadzić do powstania innowacji frazeologicznych, a nawet do usamodzielnienia się członów i ukształtowania się nowej jednostki frazeologicznej.

Wariantywność a zmiana

Na gruncie lingwistyki francuskiej zjawisko wariantywności (fr. *variation*) rozpatrywane jest w kategorii szeroko pojętej zmienności, uwarunkowanej wieloma czynnikami o charakterze wewnątrzjęzykowym, interlingwalnym i pozajęzykowym³. Z kolei warianty językowe są definiowane jako elementy ekwiwalentne pod względem funkcjonalnym (*Trésor de la langue française informatisé*). Na początku lat osiemdziesiątych XX wieku na zjawisko wariantywności zwrotów frazeologicznych asumarycznych znaczeniowo (np. *casser sa pipe* ‘umrzeć’ dosł. złamać fajkę) zwrócił uwagę Maurice Gross⁴. Według badacza zjawisko to obejmuje wąskie spektrum zmienności i dotyczy:

– koreferencji formy zaimka przymiotnego dzierżawczego (fr. *adjectif possessif*) *sa* (‘swoją’), *notre* (‘naszą’) z podmiotem (*Max, nous* ‘my’): *Max a cassé sa pipe. Nous casserons tous notre pipe un jour*;

– paradygmatu form czasownika (konstytutywnego członu) w zakresie kategorii trybu: *Max va casser sa pipe* (Max wkrótce umrze); *Max aurait cassé sa pipe* (Max prawdopodobnie umarł);

– możliwości wprowadzenia określenia między członem werbalnym a nominalnym zwrotu: *Max a cassé bêtement sa pipe* (Max głupio umarł);

– możliwości pronominalizacji członu nominalnego zwrotu: *Luc a cassé sa pipe et tu la casseras un jour aussi* (dosł. Luc złamał swoją fajkę (*sa pipe*) i ty ją (*la*) złamiesz także).

³ Zob. G. Ledegen, I. Léglise, *Variations et changements linguistiques*, [w:] *Sociolinguistique des langues en contact*, red. S. Wharton, J. Simonin, Paris 2013, s. 315–329.

⁴ M. Gross, *Une classification des phrases « figées » du français*, « *Revue québécoise de linguistique* », vol. 11, 1982, n° 2, s. 151–185.

Dodajmy, że w ujęciu Laurence Danlos⁵ i Erica Laporte'a⁶ wariantywność ma znacznie szerszy zakres. Jako warianty traktowane są frazeologizmy różniące się postacią morfologiczną komponentów: *de tout son poids / de tout leur poids* (*son* 'jego', *leur* 'ich' – fr. *variation morphologique*), a także zwroty, których człony werbalne wyrażają opozycję statyczność vs. inchoatywność⁷: *Luc est dans une colère noire* 'Luc bardzo się gniewa/złości' vs. *Luc entre dans une colère noire* 'Luc wpada w straszny gniew/złość'.

Dopuszczalne są również wymiany synonimiczne komponentów o różnym nacechowaniu stylistycznym lub ekspresywnym: *Luc s'est mis en colère* 'Luc wpadł w gniew, złość' / *pot. (fr. fam.) Luc s'est fiché en colère* 'Luc wpienił się' (wariantywność leksykalna, *variation lexicale*). Jak zauważają Danlos i Laporte, wymiennność komponentów jest uwarunkowana syntagmatycznie – łączliwością leksykalno-semantyczną – w obrębie tej samej klasy funkcjonalnej, co można zilustrować następującymi przykładami: *Luc est / part* ('Luc służy w wojsku'), lecz nie **tombe sous les drapeaux*); *Luc est dans de sales / mauvais draps* ('Luc jest w złej sytuacji'). Do wariacji leksykalnej można zaliczyć także wymiennność w zakresie klasy czasowników modalnych: *Le jeu doit / peut en valoir la chandelle* ('Gra powinna/może być warta świeczki'). Oprócz wymienionych wyżej przykładów za warianty uważane są modyfikacje skracające takie jak *au petit bonheur la chance / au petit bonheur* ('na chybił trafił').

We frazeologii francuskiej za warianty uznaje się zarówno dwie współistniejące realizacje tego samego frazeologizmu, różniące się w planie wyrażania, np. w zakresie kategorii liczby (*quelqu'un crie haro sur le baudet / sur les baudets* 'ktoś buntuje się gwałtownie przeciwko czemuś; ktoś piętnuje coś'), jak i zastąpienie elementu nominalnego lub werbalnego przez jego synonim ekspresywny albo wyraz bardzo bliski semantycznie, np. *à un cheveu près / à un poil près* 'o mały włos' (*cheveu* 'włos', *poil* 'sierść, włos'); *quelqu'un se met / se serre / s'attache / se boucle la ceinture* (dosł. ktoś zakłada / zaciska / zapina / spina, zawiązuje pas); *quelqu'un manque / loupe / rate le coche* (*pot.* 'ktoś traci / przegapia okazję', dosł. ktoś spóźnia się na / przegapia kocz). Jak pokazują przykłady, wymiennność jest określona w pewnym zbiorze wyrazów. W wypadku tożsamości członu określanego dopuszczalna jest również wymiana członu określającego: *second / deuxième souffle* 'przyływ świeżych sił' (*second* dosł. drugi z kolei, inny oddech; *deuxième* dosł. drugi oddech); *Ce n'est pas une petite / mince affaire* 'To ważne, trudne przedsięwzięcie, sprawa' (dosł. mała / cienka sprawa, rzecz).

⁵ Zob. L. Danlos, *Les phrases à verbe support être Prép.*, « Langages », 1988, n° 90, s. 23–37.

⁶ E. Laporte, *Reconnaissance des expressions figées lors de l'analyse automatique*, « Langages », 1988, n° 90, s. 117–126.

⁷ We frazeologii francuskiej takie zwroty zaliczane są do par aspektowych.

Jako wariację leksykalną traktuje się również zmienność przyimków, np. fr. *sous* ‘pod’ albo *sur* ‘na’: *quelqu’un met le couteau sous* albo *sur la gorge de quelqu’un d’autre* ‘ktoś kładzie komuś nóż na gardle’; *à / en* ‘na’: *quelqu’un prend quelqu’un d’autre, quelque chose à sa charge* albo *en charge* (‘ktoś bierze kogoś na swoje utrzymanie’). W tym wypadku przyimki *sous / sur, à / en* wprowadzają odmienną perspektywę oglądu sytuacji motywującej znaczenie globalne wymienionych frazeologizmów.

Zmienność cechująca związki frazeologiczne może dotyczyć połączeń, które są tożsame znaczeniowo, ale różnią się liczbą komponentów⁸. Człony fakultatywne pełnią przede wszystkim funkcję ekspresywną i emocjonalną lub służą intensyfikacji znaczenia: fr. *quelqu’un est (tout) cousu d’or* ‘ktoś jest bardzo bogaty’, dosł. cały szyty złotymi nićmi; *quelqu’un arrive comme un boulet (de canon)* ‘ktoś przybywa bardzo szybko’, dosł. jak kula armatnia; *un (bon) bout de temps* ‘ładny kawałek czasu’.

Ten skrótowy z konieczności przegląd stanowisk pokazuje, że we frazeologii francuskiej wariantywność obejmuje zmiany i w planie wyrażania, i w składzie komponentów, jednakże przy zachowaniu tych elementów, które są niezbędne, aby móc rozpoznać związek frazeologiczny w jego różnych odmianach⁹. Oprócz alternacji o charakterze morfo-syntaktycznym i leksykalnym zalicza się do wariantywności zmiany postaci frazeologizmów wynikające z ich formalno-syntaktycznej adaptacji do kontekstu, zmianę szyku komponentów zwrotu, a także wymiany leksykalne dotyczące konstytutywnych członów związku, co może powodować różnice w zakresie nacechowania stylistycznego i emocjonalnego. Według Salaha Mejriego zmiany i modyfikacje utrwalonych związków są tolerowane, dopóki nie naruszają stabilności semantycznej tych ostatnich¹⁰. Przy opisie wariantywności (*variation*) we frazeologii podstawową kwestią staje się wyspecyfikowanie charakteru (natury) samego zjawiska wraz z precyzyjnym wyznaczeniem czynników, które je blokują lub ograniczają.

Warto w tym miejscu zauważyć, że Mejri rozpatruje omawianą tu problematykę w relacji do zjawiska defrazeologizacji (*défigement*)¹¹. W tym kontekście wariantywność jest uwarunkowana właściwościami systemu językowego, podczas gdy defrazeologizacja wynika z charakteru dyskursu, który z kolei jest wyrazem aktyw-

⁸ Na gruncie frazeologii polskiej pisze o tym Anna Pajdzińska. Zob. A. Pajdzińska, *Wariacja we frazeologii*, „Prace Filologiczne”, vol. LX, 2011, s. 221–222.

⁹ Zob. Ch. Bernet, *Sur quelques expressions du français populaire d’aujourd’hui et leurs variantes*, [w:] *Grammaire des fautes et français non conventionnel*, Paris 1992, s. 331–339.

¹⁰ Zob. S. Mejri, *Structuration sémantique et variation des séquences figées*, [w:] *Le figement lexical. Rencontres Linguistiques Méditerranéennes*, red. S. Mejri, Tunis 1988, s. 103–112.

¹¹ Idem, *Figement et défigement : problématique théorique*, « Pratiques », 2013, n° 159–160, s. 79–106.

ności nadawcy. A zatem wariantywność musi mieścić się w obrębie paradygmatów zamkniętych, wyznaczonych możliwościami systemu językowego, zaś w wypadku defrazeologizacji mamy do czynienia ze zbiorem bez ustalonych wyrazistych granic.

Modyfikacja a zmiana

Na możliwość przekształceń utrwalonych struktur językowych zwrócono uwagę we Francji już na początku XX wieku. Rozproszone uwagi dotyczące omawianego zjawiska znaleźć można na przykład w *Histoire de la langue française* Ferdinanda Brunota – w trzecim tomie zatytułowanym *La formation de la langue classique*¹².

W 1913 roku opublikowany został pośmiertnie *Le Dictionnaire des idées reçues* Gustawa Flauberta¹³. Słownik nie jest tylko zbiorem formuł, powiedzeń pisarza będących odbiciem stereotypów społecznych. Pojawiają się tam również zmodyfikowane aforyzmy, powiedzenia i przysłowia, np. *Les femmes des uns font le bonheur des autres* (dosł. ‘Kobiety jednych czynią innych szczęśliwymi’), powstałe w wyniku przekształcenia formy kanonicznej *Le malheur des uns fait le bonheur des autres* (dosł. ‘Nieszczęście jednych czyni innych szczęśliwymi’).

Twórcze podejście do języka jako podstawowego tworzywa dzieła literackiego reprezentowali poeci wywodzący się z ruchu dadaistycznego i surrealistycznego. W 1925 roku Paul Éluard i Benjamin Péret publikują artykuł zatytułowany *152 proverbes mis au goût du jour* [152 zaktualizowanych przysłów]¹⁴. Zastosowane tam różnorodne operacje modyfikacyjne na przysłowiach są wyrazem postawy intelektualnej poetów i ich poglądów na sztukę. Wynikają z zakwestionowania i kompromitowania konwencjonalnych językowych sposobów komunikowania się. Pełnią zwykle funkcję ludyczną – humor budowany jest często na absurdzie, nonsense i grotesce, co prowadzi do deformacji języka i wyobrażenia świata. Poeci modyfikują przysłowia, aforyzmy, utarte wyrażenia, przekształcają je, często deformując lub tworząc nowe, przy czym te ostatnie zachowują jednak konwencjonalną strukturę charakterystyczną dla tego typu struktur. Na przykład powiedzenie *Il faut rendre à la paille ce qui appartient à la poutre* (trzeba oddać źdźbłu to, co należy do belki) nawiązuje strukturalnie do wyrażenia biblijnego: *rendre à César ce qui appartient à César et à Dieu ce qui appartient à Dieu* (oddać cesarzowi, co cesarskie, a to co boże Bogu) oraz leksykalnie do – *voir la paille*

¹² F. Brunot, *Histoire de la langue française des origines à 1900*, T. 3, *La formation de la langue classique*, Paris 1911.

¹³ G. Flaubert, *Le Dictionnaire des idées reçues*, Paris 1913.

¹⁴ P. Éluard, B. Péret, *152 proverbes mis au goût du jour*, [w:] P. Éluard, *Oeuvres complètes*, t. 1, Paris 1968, s. 151–161.

dans l'oeil du prochain et ne pas voir la poutre dans le sien (widzieć źdźbło w oku bliźniego, a nie dostrzegać w swoim belki)¹⁵.

Z kolei Marcel Cressot koncentruje się na stylistycznych walorach stosowanych zabiegów, takich jak: zmiana linearnego uporządkowania składników stałego połączenia, synonimiczne wymiany poszczególnych składników frazeologizmu, rozdzielenie elementów połączenia traktowanego jako całość czy wyeksponowanie jednego z komponentów związku¹⁶. Zdaniem autora efektem podobnych operacji jest odświeżenie wewnętrznej formy frazeologizmów (*renouvellement des tours*).

We współczesnych badaniach lingwistycznych *modyfikacja* i *manipulacja* są najbardziej ogólnymi terminami używanymi do nazwania różnorodnych operacji na frazeologizmach i przysłowia¹⁷. Inne, bardziej wyspecyfikowane, określenia służą uwypukleniu wybranego aspektu lub rodzaju modyfikacji. I tak, termin *détournement*, derywowany od czasownika *détourner* ('odwrócić, zmienić kierunek'), nazywa u Charlotte Schapiry operację mającą na celu budowanie nowych znaczeń w tekście, której towarzyszy zawsze defrazeologizacja. Badaczka wyróżnia dwa podstawowe typy operacji, o której mowa – modyfikację składu leksykalnego (*détournement lexical*) oraz kontekstowe odświeżenie dosłownego znaczenia frazeologizmu (*détournement sémantique*). Inni badacze posługują się na przykład określeniem *déformation*¹⁸. Z kolei Robert Galisson wprowadza pojęcie *palimpsestu*, odsyłające z etymologicznego punktu widzenia do starożytnego lub średniowiecznego rękopisu pisanego na pergaminie, z którego wytarto tekst pierwotny¹⁹. Pojęcie to przywołuje kontekst kulturowy, bez znajomości którego nie da się zinterpretować innowacyjnych użyczeń frazeologizmów. Dodajmy jeszcze, że użycie terminu *innowacja frazeologiczna* (*innovation phraséologique*) pozwala traktować zabiegi modyfikacyjne jako przejaw kreatywności językowej²⁰.

W wypadku przysłów według Almutha Grésillona i Dominique'a Maingueneau chodzi o zabieg tekstowy (*procédé discursif*) polegający na wytworzeniu struk-

¹⁵ Zob. A. Mingelgrün, *Jalons pour une analyse des « 152 proverbes » d'Éluard et de Péret*, « Revue belge de philologie et d'histoire », t. 59, 1981, fasc. 3, s. 574–584.

¹⁶ M. Cressot, *Le style et ses techniques : précis d'analyse stylistique*, Paris 1947, s. 88–92.

¹⁷ Por.. G. Gréciano, *Signification et dénotation en allemand. La sémantique des expressions idiomatiques*, Paris 1983; Ch. Schapira, *Les stéréotypes en français Proverbes et autres formules*, Paris 1999.

¹⁸ Por. M. Rat, *Déformations populaires des mots et locutions*, « Vie et Langage », vol. 59, 1957, s. 89–93; T. Ben Amor Ben Hamida, *La remotivation des séquences nominales opaques les rend-elles plus transparentes ?*, [w:] *Les locutions nominales en langues générales*, red. X. Blanco, S. Fuentes, S. Mejri, Barcelona 2012, s. 13–32.

¹⁹ R. Galisson, *Les palimpsestes verbaux : des révélateurs culturels remarquables mais peu remarquables*, « Repères », 1994, n° 8, s. 41–62.

²⁰ Zob. Ch. Gledhil, *Une tournure peut en cacher une autre : l'innovation phraséologique dans Trainspotting*, « Langues modernes », 2005, n°3, s. 79–98.

tury językowej o właściwościach przysłowia, która jednak nie należy do zbioru skodyfikowanych (utrwalonych) paremii²¹. Zabieg ten jest aktem twórczym i ma związek z teorią polifonii w tym sensie, że zmodyfikowane przysłowie stanowi wykreowany tekst przywołujący inny tekst.

Modyfikacje związków frazeologicznych w dyskursie prasowym

Stosowane na frazeologizmach operacje mają istotny walor poznawczy, pokazują bowiem możliwość przekształcania w tekstach związków o różnym stopniu utrwalenia. Pozwalają również spojrzeć na zasób frazeologiczny jako na dynamiczny zbiór jednostek, dostosowujący się do potrzeb komunikacyjnych danej wspólnoty językowej. Poza tym istotne stają się odpowiedzi na pytania dotyczące stopnia naruszenia stabilności utrwalonej struktury w wyniku zastosowanych modyfikacji oraz granic dopuszczalnych przekształceń. Przypomnijmy, że frazeologizmy stanowią szczególnego rodzaju jednostki języka o wielokomponentowym składzie, nacechowaniu ekspresywnym, ukrytym potencjale treściowym, który aktualizuje się w odpowiednim kontekście i sytuacji komunikacyjnej. Ze względu na te właściwości omawiane połączenia pojawiają się często we francuskich tekstach prasowych, gdzie są obiektem różnorodnych przekształceń. Jedną z takich operacji charakterystycznych dla języka francuskiego jest dyslokacja składnika nominalnego zwrotu, której towarzyszy jego (składnika) pronominalizacja:

Autre bureau, autre ambiance à l'Est de la circonscription: Jean lui est un militant de la première heure. Il soutient (...) Louis Bayeurte, "un type bien dit-il, qui mériterait de siéger à l'assemblée parce qu'il est resté proche des gens". Une vieille dame ne semble pas tout à fait du même avis. «**Des couleuvres avec les cocos, on en a assez avalées**»²².

Na płaszczyźnie formalnej tekstu w wyniku dyslokacji nastąpiła dekonstrukcja związku – składnik imienny został wyodrębniony ze struktury frazeologizmu i umieszczony po lewej stronie (tzw. *dislocation gauche*). Ten wysunięty na początek zdania element, wzbogacony tutaj o człon określający w postaci grupy wyrazowej „**avec les cocos**”, stanowi anaforyczny poprzednik dla formy zaimkowej „**en**”. Z punktu widzenia semantyki tekstu zastosowana operacja dyslokacji, czyli prze-

²¹ A. Grésillon, D. Maingueneau, *Polyphonie, proverbe et détournement, ou un proverbe peut en cacher un autre*, « Langages », 1984, n° 73, s. 112–125.

²² Inny lokal wyborczy, inna atmosfera we wschodnim okręgu: Jan jest długoletnim aktywistą. Popiera kandydata Louisa Bayeurte'ę, „dobrego faceta, który – jak mówi – zasługuje na to, by zasiadać w Zgromadzeniu Narodowym, ponieważ był zawsze blisko ludzi”. Starsza pani nie wydaje się być tego samego zdania: *Zniewag, obelg i krzywd, doznaliśmy ich dosyć*; dosł.: Zaskrońców z kokosami (komunistami) dość już nałykaliśmy się [tłumaczenie własne].

niesienia członu nominalnego frazeologizmu do pozycji inicjalnej, pociąga za sobą zmianę struktury tematyczno-rematycznej zdania. Dyslokowany składnik imienny w funkcji tematu zdania nawiązuje do tego, o czym była mowa wcześniej. Mówiący nie zgadza się z opinią swego interlokutora i nie popiera kandydatury komunistycznego działacza do parlamentu. Jako kontrargumentu używa przekształconego zwrotu, wyrażając przy tym swą dezaprobatę: *Zniewag, obelg i krzywd, doznaliśmy ich dosyć*. Nośnikiem negatywnej oceny jest także element dodany *les cocos*, będący w potocznym języku francuskim pejoratywną nazwą zwolennika komunizmu. Mechanizm opisywanego zjawiska ma też wartość emfaticzną – wzmacnia ekspresywność zwrotu. Idiom (w postaci kanonicznej) *avaler des coulevres* nazywa sytuację, w której ktoś doznaje negatywnych odczuć, nie mogąc się poskarżyć. Kompetencje językowe oraz znajomość kontekstu społeczno-kulturowego warunkują prawidłową reinterpretację zmodyfikowanego frazeologizmu.

Defrazeologizacja jako zjawisko tekstowe

Termin *défigement* (defrazeologizacja), który pojawia się ostatnio w licznych pracach francuskich badaczy, jest różnie rozumiany. Przy uwzględnieniu znaczenia strukturalnego słowo to odsyła do procesu odwrotnego wobec procesu utrwalania się form językowych, czyli zjawiska *figement*²³. Defrazeologizacja jest ujmowana jako zabieg, którego efektem jest konkretna niesfrazeologizowana konstrukcja²⁴.

Galisson²⁵ oraz Patrick Charaudeau i Maingueneau²⁶ definiują defrazeologizację jako przekształcenie stałego połączenia wyrazowego w połączenie luźne. Z kolei Alain Rey twierdzi, że nie można sprowadzać tego zjawiska do zwykłego przekształcenia, w wyniku którego powstaje związek luźny i zwraca uwagę na fakt, że opis skorelowanych ze sobą zjawisk (*figement et défigement*) powinien uwzględniać różny stopień utrwalenia jednostek frazeologicznych²⁷. W szerszym ujęciu frazeologizacja (*figement*) oznacza proces utrwalania się różnorodnych form językowych w określonej postaci²⁸, natomiast w wąskim – zjawisko to może być utożsamiane z leksykaliza-

²³ Czasownik *figer* oznacza proces krzepnięcia, utrwalenia się w pewnym stanie niezmienności, natomiast *défiger* ma znaczenie przeciwstawne, sygnalizowane obecnością prefiksu *dé-* (Zob. *Le Grand Robert de la langue française*, CD-Rom, deuxième édition dirigée par A. Rey, 2005.).

²⁴ Jak pisze Schapira: « Sémantiquement, et pris sans rapport avec l'expression d'origine, le détournement est une séquence non figée : en effet, pour la personne qui ne connaît pas l'original, la locution s'interprète comme du discours libre ». Ch. Schapira, op. cit., s. 146.

²⁵ R. Galisson, op. cit., s. 45.

²⁶ P. Charaudeau, D. Maingueneau, *Dictionnaire d'analyse du discours*, Paris 2002, s. 262.

²⁷ Rey A., « Phraséologie et pragmatique », [w:] *La locution : entre langue et usage*, red. M. Martins-Baltar, Lyon 1997, s. 333–346.

²⁸ Por. G. Gross, *Les expressions figées en français. Les noms composés et autres locutions*, Paris 1996; S. Mejri, *Le figement lexical Descriptions linguistiques et structuration sémantique*, Tunis 1997.

cją (tzn. utratą przez znaki złożone motywacji formalnej i znaczeniowej). Parametry pozwalające uznać dane połączenia za sfrazeologizowane to m.in.: nieregularność składniowa (*figement syntaxique*); blokada niektórych (lub wszystkich) transformacji takich jak: pasywizacja, pronominalizacja, relatywizacja; różne typy tematyzaacji – wydobywanie grupy nominalnej za pomocą wyrażenia *c'est ...que* (*extraction*) i wyodrębnienie jej za pomocą szyku (*détachement*); nieregularność semantyczna (*opacité sémantique*); niemożność odrębnego aktualizowania elementów konstrukcji (*non-actualisation des éléments*); niemożność wymiany elementów składowych konstrukcji na synonimy lub elementy należące do tej samej klasy uwarunkowana restrykcjami łączliwości; ściśle określona lub wykluczona możliwość wstawienia nowych elementów w obrębie konstrukcji. Przekroczenie wymienionych ograniczeń (niekoniecznie wszystkich) prowadzi do defrazeologizacji związków. Inaczej mówiąc, *défigement* jest następstwem nierespektowania wymienionych restrykcji.

Robert Martin uważa, że prototypowe jednostki frazeologiczne (*locutions prototypiques*) charakteryzują się takimi restrykcjami łączliwości, które uniemożliwiają wymianę elementów składowych związku (*taureau* w *prendre le taureau par les cornes* nie ulega wymianie ani na *boeuf*, ani na *vache*, *bouc*, *chèvre*)²⁹. Związki mają ustaloną postać. Ograniczenia te mają charakter systemowy lub normatywny, wynikają z danych preferencji zwyczajowych przy wyborze takich, a nie innych wyrazów. Wybór jest arbitralny w ramach pewnego wachlarza możliwości. Dwie inne podstawowe właściwości prototypowych jednostek frazeologicznych to niesumaryczność znaczenia i globalna referencja. Nieregularność ta wynika najczęściej z metaforyczności tych jednostek lub wiąże się z procesem demotywaacji globalnego znaczenia.

Konsekwencją tego jest m.in. blokada niektórych transformacji, niemożność uzupełnienia elementu nominalnego zdaniem względnym, frazeologizacja rodzajnika. Jednocześnie Martin zwraca uwagę na relatywny charakter wymienionych właściwości w przypadku mniej prototypowych jednostek³⁰, dopuszczają one bowiem synonimiczne wymiany elementów, mają często przejrzystą motywację (*quelqu'un jette / met / verse de l'huile sur le feu*). Ich struktura może także być przekształcana, czyli mogą ulegać niektórym transformacjom. Niekiedy przy mniejszym stopniu ustalenia pewne wymiany są możliwe, np. *quelqu'un se met quelque chose dans la tête / dans le crâne / dans l'esprit / en mémoire*.

Ponieważ jednostki frazeologiczne charakteryzują się różnym stopniem utrwalenia, istnieją połączenia realizujące tylko niektóre z wymienionych parametrów. Inne sytuują się na pograniczu składni i frazeologii (za takie uważa się tradycyjnie

²⁹ R. Martin, *Sur les facteurs du figement lexical*, [w:] *La locution : entre langue et usage*, red. M. Martins-Baltar, Lyon 1997, s. 291–305.

³⁰ Ibidem.

kolokacje). Z perspektywy tego, co zostało powiedziane, przekroczenie wymienionych ograniczeń prowadzi do defrazeologizacji związków, inaczej mówiąc: *défigement* jest następstwem nierespektowania wymienionych restrykcji i prowadzi do udosłownienia związków idiomatycznych.

Według Mejriego, defrazeologizacja to każde naruszenie ustabilizowanej postaci związku – strukturalnej i semantycznej³¹. Analiza tego zjawiska jest powiązana z problematyką poprawności językowej (normy językowej, błędu językowego). Jednak badacz skupia swoją uwagę przede wszystkim na opisie mechanizmów językowych (semantyczno-strukturalnych) leżących u podstaw różnorodnych operacji, którym podlegają frazeologizmy. W odróżnieniu od wariantywności Mejri traktuje defrazeologizację jako zjawisko tekstowe. Typologia zabiegów modyfikacyjnych, którą proponuje, wynika z innowacji o charakterze formalnym i semantycznym. Modyfikacje pierwszego typu mają postać wariantów fonologicznych, słowotwórczych, mogą dotyczyć wymiany komponentów podobnych pod względem formy lub wynikać z naruszenia reguł łączliwości komponentów. Mogą być także oparte na adaptacji związku frazeologicznego do otoczenia słownego (stanowią np. realizację schematu walencyjnego członu głównego zwrotu lub wynikają z wymogów budowy tekstu). Modyfikacje drugiego typu wynikają z tego, że frazeologizm funkcjonuje w wielowymiarowej przestrzeni semantycznej, np. aktualizuje się potencjalna wieloznaczność komponentów lub aktywowane jest znaczenie analityczne stałych połączeń, przy czym znaczenie realne współlistnieje z nim, wzbogacając strukturę semantyczną związków. Modyfikacje semantyczne mogą opierać się także na re-motywacji znaczenia dosłownego jednego ze składników związku.

Defrazeologizacja jest także definiowana jako rodzaj gry językowej o funkcji ludycznej, perswazyjnej, ekspresywnej, estetycznej. Jej dekodowanie wymaga pewnego wysiłku intelektualnego ze strony odbiorcy oraz określonych kompetencji językowych i kulturowych³². Traktowana jest także jako złożony proces służący budowaniu nowych znaczeń (sensotwórczy)³³.

W artykule zatytułowanym *La langue de bois en éclat : les défigements dans les titres de presse quotidienne française*, Pierre Fiala i Benoît Habert traktują defrazeologizację jako zabieg stylistyczny (retoryczny) mający funkcję ludyczną³⁴.

³¹ S. Mejri, *Figement, défigement et traduction. Problématique théorique*, [w:] *Figement, défigement et Traduction. Rencontres méditerranéennes*, n° 2, red. P. Morgorrón Huerta, S. Mejri, Alicante 2009, s. 153–163.

³² Por. Ibidem; T. Ben Amor Ben Hamida, *Défigement et traduction interlinguale*, « Meta : journal des traducteurs », vol. 53, 2008, n° 2, s. 443–455.

³³ Por. Ch. Schapira, op. cit.; G. Gross, op. cit.; Z. Lichao, *Création lexicale et créativité textuelle*, « Neophilologica », 2011, n° 23, s. 125–135.

³⁴ P. Fiala, B. Habert, *La langue de bois en éclat : les défigements dans les titres de presse quotidienne française*, « Mots », 1989, n° 21, s. 83–99.

Jest on spotykany najczęściej w tekstach publicystycznych i reklamie oraz stanowi jeden z przejawów gry słów. Autorzy zauważają jednak, że może charakteryzować także język potoczny (*parler ordinaire*) i nie pełnić funkcji ludycznej czy polemicznej. Zdaniem badaczy defrazeologizacja prowadzi do remotywacji związków frazeologicznych lub polega na modyfikacji ich struktury. Na przykład tytuł prasowy *Rocard : enquête de moralité publique* [*Rocard: dochodzenie, ankieta w sprawie moralności publicznej*], nawiązujący do deklaracji Rocarda na temat roli moralności w polityce (z 17 sierpnia 1987 roku), to efekt kontaminacji trzech związków frazeologicznych należących do stylu urzędowego: *enquête de moralité* ('dochodzenie, zebranie opinii o kandydacie'), *moralité publique* ('moralność publiczna') i *enquête d'utilité publique* ('ankieta dotycząca jakiegoś projektu'). Aktualizuje się tu także wieloznaczność elementu nominalnego *enquête*, a ponadto rzeczownik ten wchodzi w relacje homofonii ze zleksykalizowanym wyrażeniem przyimkowym *en quête de quelque chose* (w poszukiwaniu czegoś), co pozwala na kolejną reinterpretację analizowanego tytułu. Według francuskich badaczy zabiegi tego typu są przejawem krytycznej postawy wobec języka oraz stanowią próbę przełamania stereotypowego sposobu mówienia. U podstaw defrazeologizacji leży założenie, że istotną właściwością języków naturalnych jest tendencja do utrwalania się różnorodnych form językowych w określonej postaci.

Dekonstrukcja i rekonstrukcja związków frazeologicznych

Na gruncie francuskim mechanizmami dekonstrukcji utrwalonych struktur zajmował się m.in. Galisson³⁵. W jego ujęciu *palimpsest* to złożona struktura semantyczna (tzw. *sur-énoncé*), która powstaje, kiedy na znaczenie zleksykalizowane nakłada się znaczenie strukturalne, będące efektem dekonstrukcji jednostki bazowej (tzw. *sous-énoncé de base*). Palimpsestem jest np. slogan reklamowy zachwalający produkty pochodzące z Sabaudii: *Savoie mon goût de coeur*, gdzie zleksykalizowane znaczenie połączenia *avoir un coup de coeur pour quelqu'un* ('poczuć, czuć słabość do kogoś, serce zabiło żywiej do kogoś') nakłada się na znaczenie strukturalne, będące efektem dekonstrukcji jednostki bazowej. Dekonstrukcja ta polega na wymianie komponentu leksykalnego *goût de coeur* zamiast *coup de coeur*. Dekodowanie *palimpsestu* zależy od kompetencji językowej i kulturowej odbiorcy (*mémoire collective, connaissances partagées*), czyli wspólnej wiedzy członków danej społeczności, powszechnie przyjmowanego systemu wartości. Według Galissona deleksykalizacja *palimpsestu* polega na dekompozycji i/lub reinterpretacji jego znaczenia. Badacz wyróżnia dwa etapy dekodowania *palimpsestu* – pozorną desemantyzację (*désémentation*) oraz nadsemantyzację (*sursémantisation*), kie-

³⁵ Zob. R. Galisson, op. cit.

dy to następuje aktywacja znaczenia strukturalnego i oba znaczenia wzajemnie się „przenikają”. Obok mechanizmów semantycznych szczególną rolę w interpretacji omawianego zjawiska odgrywają według Galisssona także czynniki kulturowe, uważa on bowiem, że właściwa interpretacja *palimpsestu* jest niemożliwa bez odwołania się do kontekstu społeczno-kulturowego.

Wydaje się, że oprócz wyróżnionych tu dwu etapów dekodowania *palimpsestu*, należałoby jeszcze dodać trzeci – interakcja *palimpsestu* z *kontekstem*. Ważnym elementem wartym wyeksponowania jest także fakt, że nowe zmodyfikowane znaczenie staje się często załącznikiem procesu derywacji.

Konkluzja

Przedstawione tu rozważania pokazały, że stałość struktury formalnej i semantycznej frazeologizmów ma charakter względny. Warto podkreślić także, że stosowane na frazeologizmach operacje mają istotny walor poznawczy, gdyż pokazują możliwość przekształcania w tekstach związków o różnym stopniu utrwalenia. Opis różnorodnych przekształceń, jakim owe struktury podlegają w różnego typu tekstach lub sytuacjach komunikacyjnych jest punktem wyjścia do ogólniejszych rozważań nad językiem, jego funkcjonowaniem oraz rolą stereotypów językowych.

Defrazeologizacja to złożone zjawisko tekstowe, którego interpretacja jest możliwa w wielowymiarowej przestrzeni semantycznej. Znaczenie analityczne stałych połączeń jest aktywowane w kontekście, podczas gdy znaczenie realne współlistnieje z nim, wzbogacając strukturę semantyczną frazeologizmów. Często aktualizuje się potencjalna wieloznaczność komponentów związku. Nawet w wypadku udosłownienia stałego połączenia lub jego dekompozycji strukturalnej znaczenie idiomatyczne pozostaje w tle, identyfikowane przez odbiorcę dzięki społecznemu utrwaleniu jednostki.

Summary

The Phenomenon of Variability in the Description of Phraseological Units (on the Example of French-language Research)

The variability of fixed language structures can be recognized both from the perspective of a systemic description of phraseological units and from a pragmatic perspective i.e. their use and functioning in the discourse. It manifests itself through the phenomenon of variance or it is the effect of deliberate violation by the sender of the established formal and semantic structure of the unit. The transformation operations used in phraseological units have a significant cognitive value, because they show the possibility of transforming units with varying degrees of fixation in the text. Even in the case of a literal understanding of

the idiom or its structural decomposition, idiomatic meaning remains in the background and it is identified by the recipient thanks to the social stability of the language unit.

Key words: phraseology; variability of phraseological units; modification of the language units

Streszczenie

Zmienność utrwalonych struktur językowych może być ujmowana zarówno z perspektywy systemowego opisu związków frazeologicznych, jak i z perspektywy pragmatycznej, tj. ich użycia i funkcjonowania w dyskursie. Przejawia się poprzez zjawisko wariantowości lub jest efektem świadomego naruszenia przez nadawcę ustalonej struktury formalnej i semantycznej związku. Stosowane na frazeologizmach operacje mają istotny walor poznawczy, pokazują bowiem możliwość przekształcania w tekstach związków o różnym stopniu utrwalenia. Nawet w wypadku udosłownienia stałego połączenia lub jego dekompozycji strukturalnej znaczenie idiomatyczne pozostaje w tle, identyfikowane przez odbiorcę dzięki społecznemu utrwaleniu jednostki.

Słowa kluczowe: frazeologia; zmienność związków frazeologicznych; modyfikacja; defrazeologizacja

Bibliografia

- Ben Amor Ben Hamida T., *Défigement et traduction interlinguale*, « Meta : journal des traducteurs », vol. 53, 2008, n° 2, s. 443–455.
- Ben Amor Ben Hamida T., *La remotivation des séquences nominales opaques les rend-elles plus transparentes ?*, [w:] *Les locutions nominales en langues générales*, red. X. Blanco, S. Fuentes, S. Mejri, Barcelona 2012, s. 13–32.
- Bernet Ch., *Sur quelques expressions du français populaire d'aujourd'hui et leurs variantes*, [w:] *Grammaire des fautes et français non conventionnels*, Paris 1992, s. 331–339.
- Brunot F., *Histoire de la langue française des origines à 1900*, T. 3, *La formation de la langue classique*, Paris 1911.
- Charaudeau P., Maingueneau D., *Dictionnaire d'analyse du discours*, Paris 2002.
- Chlebda W., *W stronę frazeologii pragmatycznej*, „Poradnik Językowy” 1997, z. 2, s. 1–10.
- Cressot M., *Le style et ses techniques : précis d'analyse stylistique*, Paris 1947.
- Danlos L., *Les phrases à verbe support être Prép*, « Langages », 1988, n° 90, s. 23–37.
- Éluard P., Péret B., *152 proverbes mis au goût du jour*, [w:] P. Éluard, *Oeuvres complètes*, t. 1, Paris 1968, s. 151–161.
- Fiala P., Habert B., *La langue de bois en éclat : les défigements dans les titres de presse quotidienne française*, « Mots », 1989, n° 21, s. 83–99.

- Flaubert G., *Le Dictionnaire des idées reçues*, Paris 1913.
- Galisson R., *Les palimpsestes verbaux : des révélateurs culturels remarquables mais peu remarqués*, « Repères », 1994, n° 8, s. 41–62.
- Gledhil Ch., *Une tournure peut en cacher une autre : l'innovation phraséologique dans Trainspotting*, « Langues modernes », 2005, n° 3, s. 79–98.
- Gréciano G., *Signification et dénotation en allemand. La sémantique des expressions idiomatiques*, Paris 1983.
- Grésillon A., Maingueneau D., *Polyphonie, proverbe et détournement, ou un proverbe peut en cacher un autre*, « Langages », 1984, n° 73, s. 112–125.
- Gross M., *Une classification des phrases « figées » du français*, « Revue québécoise de linguistique », vol. 11, 1982, n° 2, s. 151–185.
- Gross G., *Les expressions figées en français. Les noms composés et autres locutions*, Paris 1996.
- Laporte E., *Reconnaissance des expressions figées lors de l'analyse automatique*, « Langages », 1988, n° 90, s. 117–126.
- Le Grand Robert de la langue française*, CD-Rom, deuxième édition dirigée par A. Rey, 2005.
- Ledegen G., Léglise I., *Variations et changements linguistiques*, [w:] *Sociolinguistique des langues en contact*, ed. S. Wharton, J. Simonin, Paris 2013, s. 315–329.
- Legallois D., Tutin A., *Vers une extension du domaine de la phraséologie : présentation*, « Langages », 2013, n° 198, s. 3–25.
- Lichao Z., *Création lexicale et créativité textuelle*, « Neophilologica », 2011, n° 23, s. 125–135.
- Martin R., *Sur les facteurs du figement lexical*, [w:] *La locution : entre langue et usage*, red. M. Martins-Baltar, Lyon 1997, s. 291–305.
- Mejri S., *Le figement lexical Descriptions linguistiques et structuration sémantique*, Tunis 1997.
- Mejri S., *Structuration sémantique et variation des séquences figées*, [w:] *Le figement lexical. Rencontres Linguistiques Méditerranéennes*, red. S. Mejri, Tunis 1988, s. 103–112.
- Mejri S., *Figement absolu ou relatif : la notion de degré de figement*, « Linx », 2005, n° 53, s. 183–196.
- Mejri S., *Figement, défigement et traduction. Problématique théorique*, [w:] *Figement, défigement et Traduction. Rencontres méditerranéennes*, n° 2, red. P. Morgorrón Huerta, S. Mejri, Alicante 2009, s. 153–163.
- Mejri S., *Figement et défigement : problématique théorique*, « Pratiques », 2013, n° 159–160, s. 79–106.
- Mingelgrün A., *Jalons pour une analyse des « 152 proverbes » d'Éluard et de Péret*, « Revue belge de philologie et d'histoire », t. 59, 1981, fasc. 3, s. 574–584.
- Mogorrón Huerta P., *Les expressions figées le sont-elles vraiment ?*, [w:] *Le figement linguistique : la parole entravée*, red. J.-C. Anscombe, S. Mejri, Paris 2011, s. 217–234.
- Pajdzińska A., *Wariancja we frazeologii*, „Prace Filologiczne”, vol. LX, 2011, s. 217–224.

- Rastier F., *Défigements sémantiques en contexte*, [w:] *La locution: entre langue et usage*, red. M. Martins-Baltar, Lyon 1997, s. 305–329.
- Rat M., *Déformations populaires des mots et locutions*, « Vie et Langage », vol. 59, 1957, s. 89–93.
- « Revue de linguistique et de didactique des langues », 2016, n° 53 : *Phraséologie et genres de discours. Patrons, motifs, routines*, red. F. Sitri, A. Tutin.
- Rey A., *Phraséologie et pragmatique*, [w:] *La locution : entre langue et usage*, red. M. Martins-Baltar, Lyon 1997, s. 333–346.
- Schapira Ch., *Les stéréotypes en français Proverbes et autres formules*, Paris 1999.
- Trésor de la langue française informatisé*, [online]. Dostępny w internecie: <http://atilf.atilf.fr/> [dostęp : 23 lutego 2018].